

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМБАТАНТІВ ІЗ РІЗНИМИ ФОРМАМИ ПОСТСТРЕСОВИХ ПСИХІЧНИХ РОЗЛАДІВ

ДУ «Інститут неврології, психіатрії та наркології НАМН України», Харків

Подано результати дослідження індивідуально-психологічних особливостей комбатантів із різними формами постстресових психічних розладів (особистісні характеристики, особливості емоційної сфери, система базисних переконань, аутоперцепція психологічного благополуччя). Показано, що з посиленням проявів постстресових психічних розладів у комбатантів зростає представленість емоційних та поведінкових порушень, змін особистості, знижується суб'єктивна оцінка психологічного благополуччя та толерантності до невизначеності, змінюється система базисних переконань.

Ключові слова: постстресові психічні розлади, посттравматичний стресовий розлад, розлади адаптації, комбатанти.

Як відомо, переживання людиною життєво небезпечних подій неминуче призводить до різноманітних негативних медико-психологічних та соціально-психологічних наслідків [1–5]. Найбільший травмуючий вплив на психічне здоров'я людини, якість життя та психологічне благополуччя чинять бойові дії, терористичні акти та насилля проти особистості. В учасників бойових дій часто виникають різноманітні психічні порушення, у тому числі посттравматичні стресові розлади (ПТСР) як найбільш несприятлива їх форма, що завжди супроводжується вираженою соціально-психологічною дезадаптацією [2–6]. Перенесений бойовий стрес може обтяжувати клінічну картину комодійно-контузійних станів, черепно-мозкових травм тощо. Значна частина комбатантів не може повною мірою адаптуватися до мирного життя, у тому числі з причини наявних у них психічних порушень, явищ гетеро- та аутоагресії тощо [1–7].

До початку 80-х рр. ХХ ст. було накопичено достатньо інформації про психічні розлади, що виникають внаслідок переживання техногенних аварій, стихійних лих, воєнних дій, злочинів проти особистості тощо [8–10]. Аналіз значного клінічного матеріалу показав, що незалежно від характеру психотравмуючої події в осіб, які пережили стресову ситуацію, що виходить за межі звичайного людського досвіду, формуються симптомокомплекси психічних порушень із вираженою окресленістю і специфікою [9–10].

За даними різних авторів, на клінічно оформлений ПТСР страждають від 12,5 до 44,0% учасників війн та локальних конфліктів, окремі симптоми цього розладу виявляються у 63–92% випадків [2, 6]. Перенесений бойовий стрес може обтяжувати клінічну картину комодійно-контузійних

станів, черепно-мозкових травм, що спостерігається майже у 90,0% учасників сучасних воєнних конфліктів [5, 6]. Особливого значення набуває вивчення наслідків психотравмуючого впливу на учасників бойових дій молодого віку.

На теперішній час, незважаючи на велику кількість досліджень, потребують уточнення та подальшого вивчення механізми формування різних форм сучасних постстресових розладів, а також найбільш значущі чинники ризику та антиризиків їх виникнення у різних контингентів.

Метою цього дослідження було визначення індивідуально-психологічних особливостей комбатантів із різними формами постстресових психічних розладів.

Було обстежено 109 комбатантів у віці від 22 до 55 років (середній вік $36,9 \pm 8,7$ року), які проходили амбулаторний чи стаціонарний курс реабілітації у лікувальних закладах Харкова. У зоні АТО вони перебували від 1 до 19 міс (у середньому $9,7 \pm 5,4$ міс). ПТСР відзначався у 25 (22,9%) комбатантів; розлади адаптації (РА) — у 45 (41,3%). У 39 (35,8%) військовослужбовців ознаки психопатологічних порушень були відсутні.

У ході дослідження використовувалися такі психодіагностичні методики: Міссісіпська шкала (військовий варіант) [6]; SCL-90-R (L. R. Derogatis et al., 1975) [6]; Шкала базисних переконань Р. Янофф-Бульман (в адаптації М. А. Падун, А. В. Котельникової, 2008) [11]; шкала «Психологічне благополуччя» К. Рифф (в адаптації Т. Д. Шевеленкової та Т. П. Фесенко, 2005) [12]; діагностика толерантності — інтолерантності до невизначеності (Т. В. Корнілова, 2009) [13]; тест «Руки» (Т. Н. Курбатова, О. І. Муляр, 2001) [14]. Математико-статистична обробка даних здійснювалася

за допомогою методу встановлення достовірності відмінностей (за критеріями U Манна — Уїтні, ϕ Фішера) та кореляційного аналізу (коефіцієнт кореляції r Спірмена).

Результати дослідження свідчать, що у комбатантів із ПТСР середній показник за Міссісіпською шкалою становить $112,72 \pm 2,61$ бала; у військовослужбовців із РА — $81,55 \pm 3,45$ бала; у комбатантів без ознак психопатологічних порушень — $67,67 \pm 3,81$ бала.

У цілому в комбатантів домінують тривожно-депресивні ($0,86 \pm 0,58$ та $0,87 \pm 0,52$ бала відповідно) і фобічні ($0,72 \pm 0,61$) переживання у сполученні з вираженою соматизацією ($1,32 \pm 0,58$), рисами агресивності ($0,82 \pm 0,43$) та підозрливості ($0,86 \pm 0,53$). У військовослужбовців із ПТСР переважають ознаки соматизації ($1,66 \pm 0,55$ бала), що відображає як суб'єктивні переживання за стан свого здоров'я, так і наявність об'єктивних соматичних проблем. Для них характерні також міжособистісна сенситивність ($1,25 \pm 0,76$ бала), прояви агресивності ($1,26 \pm 0,44$) та підозрливості ($1,32 \pm 0,56$), риси ригідності ($0,95 \pm 0,70$) та виражені тривожно-депресивні переживання ($1,22 \pm 0,65$ та $1,21 \pm 0,49$ бала відповідно). Для пацієнтів із РА також характерні виражена соматизація ($1,02 \pm 0,53$ бала), міжособистісна сенситивність ($0,96 \pm 0,68$), підозрливості ($1,02 \pm 0,55$), обсесивно-компульсивні прояви ($0,86 \pm 0,74$) та тривожно-депресивні переживання ($0,98 \pm 0,48$ і $0,96 \pm 0,55$ бала). У комбатантів без психопатологічних порушень наявні прояви соматизації ($0,63 \pm 0,44$ бала), тривожно-депресивні переживання ($0,51 \pm 0,37$; $0,71 \pm 0,45$), ознаки ригідності ($0,62 \pm 0,78$), агресивності ($0,72 \pm 0,38$) та підозрливості ($0,81 \pm 0,36$).

Результати кореляційного аналізу також показали, що з посиленням проявів постстресових психічних розладів у комбатантів зростає вираженість соматизації ($r_s = 0,44$ ($p \leq 0,01$)), ригідності ($r_s = 0,38$ ($p \leq 0,01$)), міжособистісної сенситивності ($r_s = 0,43$ ($p \leq 0,01$)), тривожних ($r_s = 0,56$ ($p \leq 0,01$)), депресивних ($r_s = 0,54$ ($p \leq 0,01$)) та тривожно-фобічних ($r_s = 0,41$ ($p \leq 0,01$)) переживань, ворожості ($r_s = 0,34$ ($p \leq 0,01$)), підозрливості ($r_s = 0,56$ ($p \leq 0,01$)).

Аналіз особливостей базових переконань комбатантів показав, що для військовослужбовців із ПТСР характерними є уявлення про власну невдачливість ($4,2 \pm 2,2$ бала), неспроможність контролювати події свого життя ($4,1 \pm 2,2$), що значною мірою пов'язано зі ступенем депресивних переживань ($r_s = 0,46$ ($p \leq 0,01$)), перш за все суїцидальних проявів ($r_s = 0,45$ ($p \leq 0,01$)). У цій групі відзначається істотне зниження цінності власного «Я» ($5,0 \pm 3,2$ та $7,2 \pm 2,2$; $7,4 \pm 2,1$ бала відповідно, $p < 0,05$), впевненості у своїй удачливості ($4,2 \pm 2,2$

та $5,7 \pm 2,6$ відповідно, $p < 0,05$) і спроможності контролювати події власного життя ($4,1 \pm 2,2$ та $5,1 \pm 2,4$ відповідно, $p < 0,05$), справедливості ($4,5 \pm 2,6$ та $5,2 \pm 2,8$ відповідно, $p < 0,05$) та доброзичливості ($4,6 \pm 1,4$ та $5,3 \pm 1,2$ відповідно, $p < 0,05$) оточуючого світу. У військовослужбовців без ознак психопатології та хворих на РА відзначається дещо інша структура базових переконань, відповідно до якої домінує висока оцінка цінності власного «Я» ($7,4 \pm 2,1$ та $7,2 \pm 2,2$ степені відповідно). Дещо нижче вони оцінюють удачливість ($6,4 \pm 2,2$ та $5,7 \pm 2,6$), свою спроможність контролювати події оточуючого світу ($5,8 \pm 2,2$ та $5,1 \pm 2,4$), а також його доброзичливість ($5,5 \pm 1,2$ та $5,3 \pm 1,2$) і справедливість ($5,7 \pm 2,5$ та $5,2 \pm 2,8$).

Загалом в обстежених військовослужбовців зафіксовано середній рівень психологічного благополуччя ($355,56 \pm 9,67$ бала). У них відзначається досить низька самооцінка ($51,78 \pm 3,24$), недостатня особистісна автономія ($52,44 \pm 2,18$) та здатність впливати на оточення ($51,78 \pm 2,16$). Високі бали ($92,44 \pm 4,55$) за шкалою «Баланс афекту» у комбатантів свідчать про їх невдоволеність обставинами власного життя, неспроможність підтримувати емоційно сприятливі взаємини з оточуючими, недооцінку своєї спроможності долати життєві труднощі. Порівняльний аналіз даних показав, що зі збільшенням вираженості постстресових психічних розладів у військовослужбовців знижується здатність формувати емоційно позитивні взаємини з оточуючими ($68,59 \pm 2,28$; $50,51 \pm 2,35$ та $49,52 \pm 2,88$ відповідно, $p < 0,05$), долати життєві труднощі ($73,45 \pm 3,56$; $92,44 \pm 4,55$ та $79,43 \pm 4,56$ відповідно, $p < 0,05$), ефективно інтегрувати окремі аспекти життєвого досвіду та формувати цілісну інтегративну картину дійсності ($65,94 \pm 2,44$; $53,67 \pm 2,25$ та $48,68 \pm 2,26$ відповідно, $p < 0,05$). У цілому ступінь їх психологічного благополуччя суттєво знижується ($365,58 \pm 8,99$; $344,68 \pm 9,88$ та $320,78 \pm 10,89$ відповідно, $p < 0,05$).

Було проаналізовано особливості ставлення комбатантів до ситуації невизначеності. Показано, що у них зафіксовано середній рівень толерантності до невизначеності ($45,9 \pm 7,6$ бала), що свідчить про їх деяке прагнення до змін, труднощі у пошуку нових шляхів вирішення життєвих проблем та виходу за рамки прийнятих обмежень. Натомість вони прагнуть ясності, впорядкованості у всьому, потребують чітких правил, що регламентують життя ($71,8 \pm 7,5$ бала за шкалою інтолерантності до невизначеності). Також для них значною мірою характерна міжособистісна інтолерантність ($41,3 \pm 6,5$ бала), що виявляється у прагненні до ясності і контролю у міжособистісних взаєминах. Порівняльний аналіз даних показав, що з підвищенням ступеня вираженості

постстресових психічних розладів у військово-службовців зменшується рівень толерантності до невизначеності ($57,5 \pm 6,5$; $40,7 \pm 7,8$ та $35,9 \pm 7,6$ бала відповідно, $p < 0,05$) та збільшується вираженість інтолерантності ($61,8 \pm 4,6$; $70,2 \pm 8,8$ та $78,3 \pm 8,9$ бала відповідно $p < 0,05$), в тому числі міжособистісної ($42,9 \pm 5,5$; $48,6 \pm 7,0$ та $53,8 \pm 7,8$ бала відповідно, $p < 0,05$).

Було проаналізовано особливості комунікативної сфери та адаптивного потенціалу у військово-службовців. За даними дослідження, вони схильні до формально-безособової комунікації з оточуючими («комунікація» ($3,06 \pm 0,88$ бала), «активні безособові відповіді» ($3,06 \pm 0,88$ бала)). Для них значною мірою характерна директивна позиція при міжособистісній взаємодії ($2,66 \pm 0,97$ бала), відзначається досить висока емоційна напруженість ($2,86 \pm 0,99$) та недостатність адаптаційного потенціалу в цілому ($2,53 \pm 1,24$).

Порівняльний аналіз даних та результати кореляційного аналізу свідчать про те, що зі збільшенням ступеня вираженості постстресових психічних розладів у військовослужбовців спостерігається підвищення схильності до залежної поведінки ($r_s = 0,23$ ($p < 0,05$)), проявів страху ($r_s = 0,26$ ($p < 0,05$)) та емоційного напруження ($r_s = 0,22$ ($p < 0,05$)), пасивної позиції у міжособистісних взаєминах ($r_s = 0,22$ ($p < 0,05$)), особистісної дезадаптації ($r_s = 0,25$ ($p < 0,05$)) та схильності до ухилення від реальності ($r_s = 0,26$ ($p < 0,05$)). Разом із тим у них відзначається тенденція до зменшення проявів відкритої агресивної поведінки ($r_s = -0,25$ ($p < 0,05$)).

Таким чином, для комбатантів із постстресовими психічними розладами характерні різні за структурою та ступенем вираженості емоційні порушення, загострення рис особистості, поведінкові розлади, трансформація системи базисних переконань та аутоперцепції психологічного благополуччя. Характерні для них емоційні розлади виявляються у вигляді вираженої тривоги та депресії, емоційної холодності та відстороненості, почуття провини, наявності рис підозрілості, ворожості та імпульсивності, агресивних та аутоагресивних тенденцій, алкоголізації. У цілому в них відзначається недостатній рівень психологічного благополуччя, наявна знижена самооцінка, недостатня особистісна автономія, низька здатність до інтеграції нового досвіду, помітна невдоволеність обставинами власного життя, неспроможність підтримувати емоційно сприятливі взаємини з оточуючими, зниження адаптивного потенціалу в цілому. Також у них спостерігається схильність до знецінення подій минулого і майбутнього; відсутність значущих життєвих перспектив та недостатність осмисленості життя в цілому.

Показано, що з посиленням проявів постстресових психічних розладів у комбатантів зростає представленість емоційних та поведінкових порушень, змін особистості, знижується суб'єктивна оцінка психологічного благополуччя та толерантності до невизначеності, змінюється система базисних переконань. При цьому у структурі базисних переконань перш за все трансформуються установки щодо навколишнього світу та власної взаємодії з ним, тоді як переконання щодо цінності власного «Я» залишаються більш стійкими.

Отримані результати можуть бути використані при розробці реабілітаційних програм для військово-службовців, що брали участь у бойових діях.

Список літератури

1. *Александровский Ю. А.* Пограничные психические расстройства: учеб. пособ. / Ю. А. Александровский.— М.: Медицина, 2000.— 496 с.
2. *Омельянович В. Ю.* Проблема посттравматического стрессового расстройства в современной психиатрии / В. Ю. Омельянович // Журн. психиатрии и медицинской психологии.— 1999.— № 2 (6).— С. 131–136.
3. *Напреенко А. К.* Посттравматическое стрессовое расстройство (обзор литературы) / А. К. Напреенко, Т. Е. Марчук // Архив психиатрии.— 2001.— № 3 (26).— С. 33–42.
4. *Шестопалова Л. Ф.* Клинико-психологическое исследование факторов и условий формирования посттравматических стрессовых расстройств у лиц, переживших экстремальные события / Л. Ф. Шестопалова // Укр. вісн. психоневрології.— 2002.— Т. 10, вип. 2 (31).— С. 158–159.
5. *Волошин П. В.* Медико-психологические аспекты экстремальных событий и проблема посттравматических стрессовых расстройств / П. В. Волошин, Л. Ф. Шестопалова, В. С. Подкорытов // Международный мед. журн.— 2000.— Т. 6, № 3.— С. 31–34.
6. *Тарабрина Н. В.* Психология посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина.— М.: Изд-во Института психологии РАН, 2009.— 304 с.
7. *Тарабрина Н. В.* Основные итоги и перспективные направления исследований посттравматического стресса / Н. В. Тарабрина // Психологический журн.— 2003.— Т. 24, № 4.— С. 5–18.
8. *Horowitz M. J.* Impact of event scale: A measures of subjective stress / M. J. Horowitz, N. Wilner, W. Alvarez // Psychosom. Med.— 1979.— Vol. 41.— P. 209–218.
9. *Traumatic stress: the effects of overwhelming experience on mind, body and society* / B. Van der Kolk, A. C. McFarlane, L. Weisaeth.— N. Y.: The Guilford Press, 1996.— 597 p.
10. *Van der Kolk B.* The drug treatment of posttraumatic stress disorders / B. Van der Kolk // J. of Affect. Dis.— 1987.— № 13.— P. 203–213.

11. Падун М. А. Модификация методики исследования базисных убеждений личности Р. Янофф-Бульман / М. А. Падун, А. В. Котельникова // Психологический журн.— 2008.— Т. 29, № 4.— С. 98–106.
12. Шевеленкова Т. Д. Методика дослідження психологічного благополуччя особистості / Т. Д. Шевеленкова, П. П. Фесенко // Психологічна діагностика.— 2005.— № 3.— С. 95–129.
13. Корнилова Т. В. Новый опросник толерантности к неопределенности / Т. В. Корнилова // Психологический журн.— 2010.— № 1.— С. 140–150.
14. Курбатова Т. Н. Проективная методика исследования личности «Hand-test»: метод. рук. / Т. Н. Курбатова, О. И. Муляр.— СПб.: ГМНПП «ИМАТОН», 2001.— 64 с.

ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОМБАТАНТОВ С РАЗЛИЧНЫМИ ФОРМАМИ ПОСТСТРЕССОВЫХ ПСИХИЧЕСКИХ РАССТРОЙСТВ

Л. Ф. ШЕСТОПАЛОВА, В. А. КОЖЕВНИКОВА, О. А. БОРОДАВКО

Представлены результаты исследования индивидуально-психологических особенностей комбатантов с различными формами постстрессовых психических расстройств (личностные характеристики, особенности эмоциональной сферы, система базисных убеждений, аутоперцепция психологического благополучия). Показано, что с усилением проявлений постстрессовых психических расстройств у комбатантов возрастает представленность эмоциональных и поведенческих нарушений, изменений личности, снижается субъективная оценка психологического благополучия и толерантности к неопределенности, меняется система базисных убеждений.

Ключевые слова: постстрессовые психические расстройства, посттравматическое стрессовое расстройство, расстройства адаптации, комбатанты.

INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF COMBATANTS WITH VARIOUS FORMS OF POST-STRESS MENTAL DISORDERS

L. F. SHESTOPALOVA, V. A. KOZHEVNIKOVA, O. O. BORODAVKO

The article presents the results of the study of individual psychological peculiarities of combatants with various forms of post-stress mental disorders (personality characteristics, emotional sphere, system of basic beliefs, auto-perception of psychological well-being). It is shown that with the increase in the manifestations of post-stress mental disorders, the presence of emotional and behavioral disorders, personality changes increase, while subjective evaluation of psychological well-being and tolerance to uncertainty decrease, and the system of basic belief changes.

Key words: post-stress mental disorders, post-traumatic stress disorder, adaptation disorders, combatants.

Надійшла 16.03.2018